

वैशिष्ट्यपूर्ण भारतीय लोकशाही राजकीय व्यवस्था

डॉ.मिनाक्षी गंगाधर मिणचे

सहा. प्रा. आक्काताई रामगोंडा पाटील

कन्या महाविद्यालय, इचलकरंजी

Email ID -kumarkamte6@gmail.com

सारांश

लोकशाही या मराठी शब्दाची उत्पत्ती 'Dmocracy' या इंग्रजी शब्दापासून झाली, असून 'Dmocracy' या इंग्रजी शब्दाची उत्पत्ती ग्रीक भाषेतील 'Dmos' आणि 'Kratos' या शब्दापासून झाली आहे. त्याचा क्रमशः अर्थ लोक आणि राज्य असा होतो म्हणूनच 'Dmocracy' म्हणजे लोकांचे राज्य असा अर्थ यात अभिप्रेत आहे. अब्राहम लिंकन यांनी 'लोकशाहीची, लोकांचे, लोकांनी, लोकांसाठी चालवलेले राज्य अशी सुटसुटीत व्याख्या केली आहे'. तर ब्राईस लोकशाहीची व्याख्या करताना मतदान पात्र असणाऱ्यांपैकी बहुसंख्याकांच्या हाती लोकशाहीत सत्ता असते. या गोष्टीवर भर दिला. थोडक्यात 'लोकशाही म्हणजे अशी व्यवस्था की ज्यात सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय किंवा इतर कोणत्याही क्षेत्रात रक्ताचा एक थेंबही न साठता झालेले परिवर्तन म्हणजेच लोकशाही होय' एकंदरीतच लोकशाहीत लोक कल्याणाला महत्त्व दिले जाते. बहुसंख्यांक लोकांचे कल्याण याच हेतुने राज्य काम करते लोककल्याणांमध्ये व्यक्ती विकासाला महत्त्व दिले जाते, आणि लोकशाही शासन पद्धतीत व्यक्ती विकासाला प्राधान्य देऊन त्यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी ही भारतीय लोकशाही शासन पद्धतीने स्वीकारलेली आहे.

पारिभाषिक शब्द : भारतीय, लोकशाही, राजकीय, व्यवस्था, शासन समाजव्यवस्था, संविधान व सार्वभौमत्व.

प्रस्तावना : 'आज जगातील सर्वच प्रगत राष्ट्रांमध्ये लोकशाही शासनाचा अवलंब केलेला आहे. जगातले पहिले लोकशाही राज्य गौतम बुद्धांच्या काळात भारतामध्ये होते, ते म्हणजे वैशालीची गणराज्य, प्राचीन काळातील लोकशाहीचे ते एक आदर्श राज्य मानले गेले होते'. अथेनस्यच्या नगर राज्यापासून लोकशाहीची संकल्पना मांडली गेली असली तरी त्यावेळी ती फार संकुचित होती. त्यात तुलनेने अल्पसंख्यांक असलेल्या नागरिकांनाच फक्त राजकीय अधिकार होते, स्त्रिया व गुलाम हया बहुसंख्यांक व्यक्ती ही अधिकारापासून वंचित होत्या, त्यामुळे खरा लोकशाही विचार हा 17 व्या शतकापासून सुरू झाला असे मानले जाते. इंग्लंडमधील रक्तविहीन क्रांती (1688) अमेरिकन राज्यक्रांती (1776) आणि नंतर फ्रेंचची राज्यक्रांती (1789) या तीन महत्त्वपूर्ण प्रसंगांनी या विचाराला चालना दिली.

लोकशाहीचा उदय आणि विकास

प्राचीन ग्रीक व रोमन नगर राज्यात लोकशाहीचा जन्म झाला असे जरी म्हटले जात असले तरी या लोकशाहीमध्ये स्त्रियांना, गुलामांना शासन कारभारात भाग घेण्याचा अधिकार नव्हता. युरोपियन राज्यामध्ये राजेशाही होती, तिथे प्रजेचा अनविन्त छळ झाला. त्यामुळे राजेशाहीला लोक कंटाळले व गुलामगिरी पेक्षा मरण बरे ह्याच भूमिकेतून लोकांनी राज्यसत्तेला प्रतिकार केला. प्रत्येक व्यक्तीला शासनामध्ये भाग घेण्याचा नैसर्गिक अधिकार आहे, या विचारसरणीला 17 व्या शतकात जोर चढू लागला. लॉक, रूसो इत्यादी विचारवंतांच्या लेखणीचा परिणाम लोकांच्या मनावर झाला, तसेच बहुमताचा निर्णय राज्याने मान्य करावा. असा संकेत रूढ झाला. शासन कार्याचे मूल्यमापन जनतेनेच केली पाहिजे व जनतेच्या पाठिंबावर शासन व्यवस्था अवलंबून असते, अशी विचारप्रणाली रूढ झाली त्यामुळे राज्यसत्तेचे अस्तित्व डळमळीत होऊन लोकशाही प्रणाली विकसित झाली.

लोकशाही या मराठी शब्दाची उत्पत्ती 'Dmocracy' या इंग्रजी शब्दापासून झाली, असून 'Dmocracy' या इंग्रजी शब्दाची उत्पत्ती ग्रीक भाषेतील 'Dmos' आणि 'Kratos' या शब्दापासून झाली आहे. त्याचा क्रमशः अर्थ **लोक** आणि **राज्य** असा होतो म्हणूनच 'Dmocracy' म्हणजे लोकांचे राज्य असा अर्थ यात अभिप्रेत आहे. अब्राहम लिंकन यांनी 'लोकशाहीची, लोकांचे, लोकांनी, लोकांसाठी चालवलेले राज्य अशी सुटसुटीत व्याख्या केली आहे'. तर ब्राईस लोकशाहीची व्याख्या करताना मतदान पात्र असणाऱ्यांपैकी बहुसंख्याकांच्या हाती लोकशाहीत सत्ता असते. या गोष्टीवर भर दिला. थोडक्यात 'लोकशाही म्हणजे अशी व्यवस्था की ज्यात सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय किंवा इतर कोणत्याही क्षेत्रात रक्ताचा एक थेंबही न साठता झालेले परिवर्तन म्हणजेच लोकशाही होय' अनेक विचारवतानी लोकशाहीची व्याख्या करताना तो एक शासन प्रकार असे तिचे वर्णन केले, असले तरी तत्त्वतः लोकशाही केवळ एक शासन प्रकार नाही, तर तो एक जीवन मार्ग आहे, एक समाज व्यवस्था आणि अर्थव्यवस्था आहे. असे मानले जाते.

उद्दिष्टे

१. लोकशाही ही संकल्पना समजावून घेणे.
२. लोकशाहीचा उदय व विकास जाणून घेणे.
३. भारतीय शासनाच्या वैशिष्ट्यांचे वेगळेपण समजावून घेणे.
४. भारताने स्वीकारलेल्या लोकशाही शासन पद्धतीचा अभ्यास करणे.

गृहीतके

- १ लोकशाही या संकल्पनेनेच लोकांचे राज्य निर्माण करणे शक्य झाले आहे
२. भारतीय लोकशाही शासन पद्धतीने वेगळा वैशिष्ट्यपूर्ण ठसा उमटवला आहे.
३. भारताने स्वीकारलेल्या लोकशाही शासनपद्धतीने लोकांच्या मतानुसार शासन निर्माण करणे शक्य झाले आहे.

अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम साधनावर आधारित आहे. लोकशाही विषयक लिहिलेल्या पुस्तकांच्या आणि त्याच्यावर आधारित पुस्तकांचा तसेच संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट यांचा वापर सदर शोध निबंधासाठी केलेला आहे.

भारतीय लोकशाहीपद्धती व अमंलबजवणी

भारतीय समाजजीवनाच्या जीवन प्रवासाचा मार्ग म्हणून लोकशाही व्यवस्थेचा स्वीकार करण्यात आला. भारतीय लोकशाहीचे संवर्धन योग्य दिशेने होण्यासाठी परिश्रमपूर्वक या लोकशाहीचे मुलाधार ठरविण्यात आले. त्याचे प्रकटीकरण भारताच्या संविधानात झालेली आहे. भारताचे संविधान भारतीय समाज व्यवस्थेच्या विविध अंगांना स्पर्श करून जाते, या संविधानाने भारतीय लोकांचे सार्वभौमत्व निर्विवादपणे मान्य केले आहे. भारताच्या संविधानाच्या प्रस्तावितकातच याची प्रचिती येते संविधानाच्या प्रस्ताविकेतच सुरुवातीला आम्ही भारताचे लोक भारतीय लोकशाही न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यावर आधारित संवर्धित करण्याचा प्रयत्न करू असा संकल्प करतो असे म्हटले आहे हे संविधान जरी संविधान सभेतील लोकांनी तयार केले असले तरीही जबाबदारी भारतीय लोकांच्या वतीने संविधान सभेने पार पाडलेली आहे, अशी त्यांची भावना आहे. त्यामुळेच भारताचे संविधान भारतीय लोक अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वतः अर्पण करित आहेत याची स्पष्ट नोंद संविधानाच्या प्रस्ताविकात केली आहे. भारतीय लोकशाही

मधील सत्ता भारतीय लोकांच्या जास्तीत जास्त कल्याणासाठी सहभागीत्वाच्या मार्गाने वापरली जाईल लोकांचा जास्तीत जास्त सहभाग धोरणांचे नियोजन व अंमलबजावणीत करावयाचा असेल तर सत्तेच्या विकेंद्रीकरणास प्राधान्य द्यावा लागेल. भारतीय संविधानामध्ये जनतेचा सहभाग जनप्रतिनिधींच्या माध्यमातून केंद्र आणि राज्यपातळीवर कशाप्रकारे घेता येतील याबाबत स्पष्ट तरतुदी केलेल्या दिसून येतात.

लोकशाही शासन व्यवस्था म्हणजे कोणत्याही प्रश्नावर चर्चेच्या माध्यमातून मार्ग शोधणे आणि त्यानुसार मार्गक्रमण करणारी शासन व्यवस्था असते (लोकसभा, विधानसभा) चर्चेमुळे संबंधित विषयाच्या सर्व बाजूंवर विचार विनिमय करता येतो चर्चा नवीन विचारांना जन्म देते, चर्चेमुळे एकसूरी विचार मांडले जात नाहीत किंवा त्यामध्ये एक सारखेपणा नसतो, कारण सहभागी होणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचे स्वतःचे असे काही विचार किंवा मते असतात, ज्याला लोकशाहीमध्ये लोकमत /जनमत असे म्हटले जाते. जो लोकशाहीचा मूलभूत आधार आहे. त्यामुळे अनेक प्रकारचे विचार /मते समोर येतात त्यामधून जे चांगले विचार आहेत आणि जे विचार लोकहितार्थ पोषक आहेत,त्यांचा स्वीकार करणे सहज शक्य होत असते त्यामुळे लोकशाहीत चर्चा विचारांची देवाण-घेवाण विचारांवर सहमती याला महत्त्व प्राप्त होते.

भारतीय लोकशाहीची वैशिष्ट्ये

‘‘परंपरेने हा देश कधीच लोकशाही नव्हता. समता, स्वातंत्र्य, भावंडभाव, नागरिकांचे हक्क, निवडणुकांमध्ये लोकांनी निवडलेली सरकारे, सरकारांना प्रतिकार करण्याचा लोकांचा हक्क इ. गोष्टी या देशांत पूर्वी अभावानेच होत्या. त्यामुळेच प्रतिनिधिक लोकशाही संस्था येथे प्रयत्नपूर्वक जोपासल्या जाव्यात असा आग्रह स्वतंत्र आंदोलनाच्या नेत्यांनी धरला होता. अशा या भारतीय लोकशाही व्यवस्थेची महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील

1. आधुनिक राज्यव्यवस्थेचा स्वीकार

भारतीय संविधानकर्त्यांना या देशात जनतेच्या सार्वभौमत्वावर आधारित आधुनिक लोकशाहीची उभारणी करावयाची होती. त्यामुळे ‘‘आम्ही भारतीय लोक’’ अशा शब्दांनी त्यांनी संविधानाचा प्रारंभ केला. इंग्रजी राजवट या देशात येथे असताना शतकभराच्या कालावधीत येथे उत्क्रांत झालेली राज्यव्यवस्था सुद्धा या देशाच्या परंपरांचा एकअविभाज्य भाग झाली होती, अशी संविधानकारांची भूमिका होती. ती चालत आलेली राज्यव्यवस्था बाजूला सारून अगदीच वेगळ्या प्रकारची राज्यव्यवस्था उभारण्याचा प्रयत्न जर त्यांनी केला असता तर त्यात सातत्यभंग होण्याचा म्हणजेच पर्यायाने अराजक माजवण्याचा धोका निर्माण झाला असता. त्या दृष्टीने ब्रिटिश राजवटीच्या काळात जो संवैधानिक विकासक्रम येथे घडवून आणला होता, तोच पुढे चालवत संविधानकारांनी येथे संसदीय व संघराज्यात्मक राज्य प्रणाली स्वीकारली. १९३५ च्या कायद्यातील जवळपास 2/3 तरतुदी त्यामुळेच भारतीय संविधानात त्यांनी जशाच्या तशा स्विकारल्या.

2. लोकांचे सार्वभौमत्व

भारतीय संविधानाच्या प्रास्ताविकेत भारत हे सार्वभौम लोकशाही गणराज्य असेल म्हणजे भारतीय जनता हीच येथील संपूर्ण राज्यसत्तेचा मूलस्तोत्र आहे. 1909 पासून 1935 पर्यंतचे सर्व सुधारणा कायदे परक्या देशाच्या संसदेने भारतासाठी केलेले होते. हे भारत गणराज्य झाले याचा अर्थ असा आहे की देशातील तमाम सरकारी अभिकरणाची सत्ता संविधानातून व्यक्त झालेल्या जनहितेतूनच निर्माण झाली आहे, आणि नियमित काळानंतर निवडणुकीच्या द्वारे त्या सत्तेचे नूतनीकरण केले जाणे आवश्यक आहे. कोणालाही वंशपरंपरेने सत्ता उपभोगता येणार नाही. देशातील सर्व सत्तास्थाने जात, धर्म, वंश व लिंग निरपेक्ष प्रत्यक्ष नागरिकांसाठी खुली असून लोकांचा दर्जा प्रजाजनांचा नसून स्वतंत्र नागरिकाचा आहे.

3. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार

आपली लोकशाही' प्रतिनिधी लोकशाही' आहे. आकारमान व लोकसंख्या या दृष्टीने भारत एक मोठे राष्ट्र आहे. येथे समान हितसंबंध असलेल्या लोकांचे अनेक गट आहेत, आणि त्यांचे परस्पर संबंध अत्यंत गुंतागुंतीचे आहेत. त्यामुळे आपल्याला राज्यकारभार पूर्ण सहमतीच्या आधारे किंवा एकमताने चालणे शक्य होत नाही. सर्व लोकांना सर्व प्रश्नाबाबत, सर्व वेळेला सहभाग घेणे शक्य नसते, म्हणून लोकांना आपल्या इच्छा, आकांक्षा आणि हितसंबंध हे आपल्या प्रतिनिधींच्या मार्फत व्यक्त कराव्या लागतात. आणि प्रतिनिधींची निवड करावी लागते आणि हे करण्यासाठीच मतदानाची घटनात्मक तरतूद केलेली आहे.

आपल्या संविधानाच्या 15 व्या प्रकरणातील अनुच्छेद 326 मध्ये मताधिकाराबाबत स्पष्ट तरतूद केलेली आहे. त्यानुसार केंद्र पातळीवर लोकसभेच्या आणि राज्यस्तरावर विधानसभेच्या निवडणुका सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या तत्त्वानुसार होतील, वयाची 18 वर्षे पूर्ण केलेल्या कोणत्याही भारतीय नागरिकाला कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता मताधिकार दिलेला आहे. (62 वी घटना दुरुस्ती) आपल्या संविधानाची अंमलबजावणी सुरू झाल्यानंतर विधिमंडळांनी केलेल्या कायदानुसार हे सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराचे तत्व अन्य स्तरावर कार्य करणाऱ्या लोकशाही स्वराज्य संस्थांमध्ये देखील स्वीकारले गेले. आज अगदी ग्राम स्तरावरील स्थानिक स्वराज्य संस्थेची निवडणूक सुद्धा सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या तत्त्वावर घेतली जाते. अशा रीतीने लोकांना स्थानिक पातळीपासून ते राष्ट्रीय पातळीपर्यंत कार्य करणाऱ्या संस्थांचा कारभार आपल्या प्रतिनिधींच्या मार्फत चालवण्याची संधी मिळते.

“इंग्लंड, अमेरिका आणि इतर अनेक प्रगत लोकशाही राष्ट्रांमध्ये जिथे मतांचा हक्क मिळवण्यासाठी लोकांना विशेषतः स्त्रियांना कित्येक वर्षे वाट पहावी लागली, आणि टप्प्याटप्प्याने व संतगतीने मताधिकाराची व्याप्ती वाढली. तिथे भारतात मात्र एकाच वेळी सर्व थरातल्या कोट्यावधी स्त्री पुरुष नागरिकांना एका फटक्यात तो हक्क मिळाला ही जागतिक इतिहासात महत्त्वाची घटना ठरते.

4. संसदीय शासन पद्धती ;

स्वतंत्र भारताची शासन पद्धती अमेरिकेप्रमाणे अध्यक्षीय असावी की इंग्लंड प्रमाणे संसदीय असावी याचा निर्णय घेताना संविधान सभेने भूतकाळ, वर्तमान काळ आणि भविष्यकाळ असा तीनही दृष्टीने विचार केला. विचारांतती त्यांनी संसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार केला. येथील लोकांना आणि त्यांच्या प्रतिनिधींना संसदीय पद्धतीचा थोडाफार सराव झाला होता, ही भूतकालीन वस्तुस्थिती त्यांच्यासमोर होती. देशासमोरची मोठमोठाली आर्थिक व सामाजिक आव्हाने फिरवायची तर कार्यपालिका आणि विधिमंडळ यांनी सलोख्याने व सहकार्याने काम केले पाहिजे ही वर्तमानकालीन गरज त्यांना जाणवत होती. त्याचप्रमाणे येथील सरकार स्थिर राहावे आणि येथील नवजात लोकशाही टिकून राहावी ही त्यांची भविष्यकालीन अपेक्षा होती. या तीनही दृष्टीने संसदीय पद्धतीच योग्य वाटली. अध्यक्षीयपद्धत येथे अपरिचित असल्यामुळे लोकांना डोईजड व कटकटीची वाटेल, कार्यपालिका व विधिमंडळ यांच्यात बेबनाव झाले तर येथील विकासाला खेळ बसेल आणि परिणामी येथील राजकीय जीवनच पार विस्कळीत होऊन जाईल अशी भीती संविधानकारांना वाटत होती. त्यामुळेही त्यांनी संसदीय पद्धतीच्या बाजूने कौल दिला असावा.

भारत हा विविधता पूर्ण व बहुकेंद्रीय देश आहे येथे एकत्र राहणाऱ्या सर्व स्तरांना व गटांना राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची पुरेपूर संधी व प्रतिनिधित्व मिळण्याची शक्यता अध्यक्षीय पद्धतीपेक्षा संसदीय पद्धतीत जास्त आहे असे संविधानकारांची मत होते.

केंद्र आणि घटक राज्य अशा दोन्ही स्तरांवर संसदीय शासन प्रणाली संविधानाने निर्माण केल्या आहेत. दोन्ही स्तरांवरच्या कार्यपालिका त्या त्या स्तरावरील विधिमंडळांच्या लोकनिर्वाचित सभागृहाला सामुदायिकरित्या जबाबदार असतात, आणि तिचा विश्वास असेपर्यंतच सत्तेवर राहू शकतात. थोडक्यात संविधानकारांनी संसदीय प्रणाली बाबत इंग्लंडचा किता गिरवला असून त्या देशातील अनेक अलिखित पायऱ्यांना त्यांनी लेखी स्वरूप दिले आहे.

5. नागरिकांचे मूलभूत हक्क

राष्ट्राच्या मानवी संसाधनाचा विकास करावयाचा असेल तर नागरिकांची प्रतिष्ठा जपली जायलाच हवी. नागरिकांना लोकशाही प्रक्रियांमध्ये सहभागी होता यावे, आणि स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा जास्तीत जास्त विकास करून घेता यावा यासाठी त्याला मूलभूत हक्कांची आवश्यकता असते, या हक्कांमधून व्यक्तीची प्रतिष्ठा जशी प्रस्थापित होते. त्याचप्रमाणे राज्यसत्तेवरील मर्यादा ही स्पष्ट होतात. लोकशाही राज्यात व्यक्तीच्या हक्कांचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा असतो लोकशाहीचे यशापयश हे लोकांना किती स्वातंत्र्य आहे यावर अवलंबून असते ही लोकशाही राज्याची खरी निशाणी असते. म्हणून प्रत्येक लोकशाही राज्यात व्यक्तीला स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येईल असे वातावरण निर्माण करणे आणि राज्याची शांतता व सुरक्षितता ही कायम टिकून राहिल याकडे लक्ष देवून या दोन्ही गोष्टीत संतुलन साधणे महत्त्वाचे असते आणि हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी लोकांना हक्क द्यावे लागतात.

भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या भागात मूलभूत हक्कांच्या समावेश केलेला आहे त्याचे थोडक्यात वर्णन पुढील प्रमाणे

1. समानतेचा हक्क (अनु 14 ते 18)
2. स्वातंत्र्याचा हक्क (19 ते 22)
3. शोषणाविरुद्धचा हक्क (23 व 24)
4. धर्म स्वातंत्र्याचा हक्क आणि (25 व 28)
5. सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क अनु (29 व 30)
6. सवैधानिक उपाययोजनांचा (अनु. 35)

पूर्वी संविधानात मालमतेच्या हक्काचा समावेश करण्यात आलेला होता परंतु 44 व्या घटना दुरुस्तीने तो वगळण्यात आला आहे

6. संघराज्य पद्धती

1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी भारत हा ब्रिटिश साम्राज्याचा एक भाग होता त्यात कमी अधिक स्वायत्तता असलेली 500 हून अधिक संस्थाने होती भाषिक व धार्मिक अशा वैविध्याने नटलेल्या या देशात स्वातंत्र्य देताना येथील प्रांतांना क्रमशः स्वायत्तता देण्याचे धोरण इंग्रजांनी आखले 1919 च्या मॉन्टेयुचेम्सफोर्ट सुधारणा हा त्याचा एक भाग होता त्यात प्रांतांना काही प्रमाणात आपापल्या क्षेत्रात स्वायत्तपणे कारभार करण्याचे अधिकार देण्यात आले या धोरणाचाच एक भाग म्हणून 1935 मध्ये सर्व संस्थाने व ब्रिटिशाना खालील प्रांत यांचे मिळून एक संघराज्य निर्माण करण्याचे इंग्रज सरकारने ठरविले. त्यासाठी 1935 चा सुधारणा कायदा संमत करण्यात आला या कायद्याची अंमलबजावणी पूर्णपणे प्रत्यक्षात होऊ शकली नाही आपला वेगळा दर्जा सोडून संस्थानिक संघराज्यात सामील होण्यास राजी नव्हते त्यात 1939 मध्ये दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्याने या प्रक्रियेस खेळ बसले 1947 मध्ये भारताची फाळणी झाल्यावर मात्र सर्व संस्थांचे विलीनीकरण करण्यात येऊन घटना समितीने भारतासाठी संघराज्य निर्माण करण्याचे ठरविले त्यानुसार त्यातील प्रांतांचे अ ब क ड असेच प्रकार पाडण्यात आले या निर्णयाला प्रांतांना त्यांच्या प्रकारानुसार कमी अधिक स्वायत्तता होते पुढे 1956 मध्ये भाषावार प्रांतरचना झाल्यावर ही प्रतवारी रद्द करण्यात आली काही केंद्रशासित प्रदेश वगळता सर्व प्रांतांना घटक राज्याचा दर्जा मिळाला अशाप्रकारे भारतीय संघराज्याची उत्क्रांती ही एकात्म राज्यातून संघराज्याकडे झाली आहे

भारताचा खंडप्राय आकार येथील प्रचंड लोकसंख्या भौगोलिक, भाषिक, धार्मिक, वंशिका आणि इतर प्रकारच्या विविधता आणि पूर्वापार येथील सामाजिक व राजकीय जीवनात नांदत होती

विकेंद्रीत लोकशाही

भारतीय लोकशाहीच्या अनेक वैशिष्ट्यांपैकी विकेंद्रीत लोकशाही हे ही एक महत्त्वपूर्ण असे वैशिष्ट्य आहे. विकेंद्रीत लोकशाही म्हणजे काही विशिष्ट कार्य पार पाडण्यासाठी मध्यवर्ती सत्तेने इतरत्र विभागलेल्या क्षेत्रीय संघटनांना कंसात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आवश्यक ते अधिकार प्रदान करणे होत व त्या माध्यमातूनच सत्तेचा ओघ तळपातळीपर्यंत पोहोचवला जावा हा हेतू यामागे आहे.

7. स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि न्यायालयीन पुनर्विलोकन

व्यक्तीच्या हक्कांना न्यायालयीन संरक्षण नसेल तर त्यांचा संविधानात समावेश करून काहीच साध्य होत नाही याची संविधान कारांना पुरेपूर कल्पना होते त्यामुळे त्यांनी व्यक्तींना आणि समूहांना आपल्या हक्काच्या संरक्षणासाठी न्यायालयाकडे धाव घेण्याचा हक्क आवर्जून दिला एवढेच नव्हे तर न्यायपालिका स्वतंत्र व निपक्षपाती राहिल असा बंदोबस्त केला. मूलभूत हक्कांची संरक्षक आणि संघराज्याच्या समोर मोलाचे निरीक्षक ही भूमिका जशी भारताची न्यायव्यवस्था पार पडते.त्याचप्रमाणे विधिमंडळ आणि कार्यपालिका आपापल्या कक्षा तर ओलांडत नाहीत ना यावरही ती लक्ष ठेवते.कायद्याचे अधिराज्य अमलात आणणे आणि गरज पडेल तेव्हा संविधानाचा अर्थ लावणे, याही जबाबदाऱ्या न्यायव्यवस्थेला पार पाडाव्या लागतात.त्यासाठी तिला कार्यपालिकेच्या व विधिमंडळाच्या नियंत्रणापासून मुक्त ठेवणे संविधान कारांना गरजेचे वाटले, आणि त्यांनी त्यासाठी आवश्यक त्या तरतुदी केल्या. विधिमंडळांनी केलेला कायदा किंवा प्रशासनाचा निर्णय व कृती जर संविधानाचा भंग करणारी असेल ,तर न्यायालय तिला रद्दबाबत ठरवू शकते. संविधान दुरुस्तीलाही हा नियम लागू आहे.

8. मार्गदर्शक तत्वांचा स्वीकार

मूलभूत हक्क नागरिकांना उपभोगायला मिळायचे असतील तर त्यासाठी अनुकूल सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती समाजात असावी हे उघडच आहे. अशी अनुरूप परिस्थिती आज सर्वांना उपलब्ध नाही, याची जाणीव संविधानकारांना होती,ती उपलब्ध नसण्याची काही नैसर्गिक कारणे आहेत तशीच काही सामाजिक कारणे ही आहेत हे त्यांना दिसत होती .भारत हे कल्याणकारी राज्य व्हावे येथे समाजवाद व सामाजिक न्यायावर आधारित समाज साकार व्हावा ,अशी त्यांची अपेक्षा होती .त्या दृष्टीने संधीचे समानता किंवा नकारात्मक स्वातंत्र्याचा हक्क संविधानात समाविष्ट असणे पुरेसे नाही तर ती संधी प्रत्येकाला पदरात पाडून घेता येईल असे सामाजिक, आर्थिक पर्यावरण समाजात असावयास पाहिजे त्यासाठी आणखीन काही सकारात्मक हक्क नागरिकांना दिले जाणे संविधान कर्त्याला आवश्यक वाटत होते .पण सगळे हक्क सगळ्या नागरिकांना पुरविणे राज्यसंस्थेच्या आर्थिक क्षमतेत बसणारे नव्हते ही अडचण होती म्हणून त्यांनी मार्गदर्शक तत्वांचा भाग संविधानात जोडून त्यात या सकारात्मक हक्कांचा अंतर्भाव केला. जर यातील हक्क नागरिकांना मिळाले नाही तर ते न्यायालयाकडे दाद मागू शकत नाहीत .पण तरीही राज्यकर्त्यांसमोर आदर्श म्हणून त्यातील तत्त्वे मोलाचीच असल्यामुळे राज्यकारभारत त्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे हेही तितकीच खरे आहे.

अशाप्रकारे भारतीय लोकशाही पद्धतीची वैशिष्ट्ये असलेली आपणास दिसून येतात थोडक्यात सर्वसामान्यपणे लोकशाही म्हणजे लोकांचे राज्य असे म्हटले जाते पण आज जगातील लोकशाही राज्य पाहिली तर ती या कसोटीला उतरत नाहीत असे दिसून येते. मग ते अमेरिकेचे अध्यक्षीय पद्धतीचे, संघराज्य असो किंवा ब्रिटिश पद्धतीचे व भारतासारखे संसदीय राज्य असो या सर्व पद्धतीमध्ये लोक राज्य करीत नाहीत, तर त्यांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी त्यांच्यावर राज्य करीत असतात म्हणजेच ते लोकशाहीच्या नावाने चालविलेले लोकप्रतिनिधींचे राज्य असते.

सत्तेसाठी राजकारण सगळीकडे चाललेली आहे परंतु व्यक्ती हा समाजाचा पाया आहे त्यासाठी व्यक्तीच्या आचारात विचारात बदल घडवून आणणे जिकिरीचे आहे. त्याखेरीज समाज परिवर्तन संभवत नाही.व्यक्तीला जागृत करणे तिला विवेकशील बनवणे हेच आजचे मुख्य काम आहे.

निष्कर्ष

- 1 लोकांनी लोकांकरिता बनवलेले शासन ही लोकशाही आहे
2. सार्वभौम जनता हीच लोकशाहीचा उगम व विकास आहे
3. भारताने स्वीकारलेल्या लोकशाही शासन पद्धतीमुळे व्यक्ती विकासाला चालना मिळाली.
4. भारतीय लोकशाही शासन व्यवस्था ही स्वातंत्र्य,समता, बंधुता व न्याय या तत्वांची जोपासना करणारी व्यवस्था ठरली आहे

समारोप: थोडक्यात लोकशाही हा जसा शासनाचा प्रकार आहे तसाच तो एकत्रित राहण्याचा सिद्धांत आहे किंबहुना तत्त्वज्ञान आहे लोकशाही शासन हे साध्य नसून ते लोककल्याणाचे साधन आहे कोणत्याही व्यक्तीला इतरांच्या सुखाचे साधन मानण्यास येऊ नये असे तत्त्वज्ञान या पद्धतीने देण्यात आली आहे म्हणून जीवनपद्धती आणि शासनाचा प्रकार या दोन्ही दृष्टीने लोकशाहीचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे

संदर्भसूची

1. डॉ. भोळे भास्कर ,राजकीय सिद्धांत, -प्रकाश पिंपळापूरेकर अँड कंपनी पब्लिशर्स नागपूर 2002.
2. डॉ. विभूते भालबा -प्रबोधन प्रकाश ज्योती निवडक प्रबंध निवडक निबंध ,ग्रामपंचायत लोक सहभाग आणि विकास ,,प्रकाशक प्रसाद कुलकर्णी इचलकरंजी 2004
3. डॉक्टर भोळे भास्कर भारताचे शासन आणि राजकारण प्रकाशक पिंपळापूरे अँड कंपनी पब्लिशर्स नागपूर 2004
4. डॉ. भोळे भास्कर,भारताचे शासन आणि राजकारण,प्रकाश पिंपळापूरेकर अँड कंपनी पब्लिशर्स नागपूर 2004
5. इंटरनेट
6. वर्तमानपत्र